

ПАРАФРАЗЛАРНИНГ КЎЧИМЛАРГА БЎЛГАН МУНОСАБАТИ

И.Э.Умиров
ЎзДЖТУ

Аннотация: Сўз маъносининг кўчиши нафақат стилистик восита сифатида, балки бугун улар ёрдамида мустақил категориялар, яъни алоҳида ўрганилиши мумкин бўлган ва ўз параметрларига эга бўлган лисоний ва нутқий ҳодисаларни юзага келишига сабаб бўлмоқда. Айнан шундай лингвистик ҳодисалардан бири парафраза ҳодисаси бўлиб, у ҳам сўз маъносининг кўчиши натижасида юзага келади. Ушбу мақола орқали парафразаларни кўчим турларига кирувчи метафора ҳамда метонимия ҳодисаларидан фарқлашга ҳаракат қилдик.

Калит сўзлар: кўчим, истиора, лингвистик метафора, бадиий метафора, экспрессивлик, эмоционаллик, приём, номинатив функция, эллипсислик

THE ATTITUDE OF PARAPHRASE LEARNING MOVEMENTS

I.E.Umirov
Uzbekistan State University of World Languages

Abstract: The transfer of the meaning of the word is not only a stylistic tool, but today, with their help, it causes the emergence of independent categories, that is, linguistic and speech phenomena that can be studied separately and have their own parameters. One of such linguistic phenomena is the phenomenon of paraphrase, which also occurs as a result of the transfer of the meaning of a word. Through this article, we tried to distinguish paraphrases from the phenomena of metaphor and metonymy, which belong to the types of transfer.

Keywords: metaphor, metaphor, linguistic metaphor, artistic metaphor, expressiveness, emotionality, premise, nominative function, ellipsis

Кириш (Introduction) Метафора грекча сўз бўлиб, кўчим, истиора деган маънони билдиради.¹ Бунда сўзлар ва иборалар нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро ўхшашлигига асосланиб, кўчма маънода қўлланади. Метафорада сўз маъноси ўзгаради, аммо тушунча ўзгармайди.² Масалан: Бобоқул белбоғининг учини кўзига босди. Тераклар учига ўйнар қизил нур (Мирмухсин). Бу гапларда уч сўзи икки марта иштирок этмоқда. Лекин улар айна бир маънони англатмайди.

¹ Шомаксудов А. Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х, Ўзбек тили стилистикаси- Т., 1981. -236-бет.

² Усмонов С. Метафора. УТА. – 1964. М 4. 34-бет.

Бирида белбоғнинг қиррали жойини, иккинчисида теракнинг энг юқори қисми тушунилади. Уч сўзининг изоҳли луғатда берилган биринчи ва асосий маъноси қўйидагича “нарсаларнинг ингичкалашган ўткир томони”.³ Демак, бир предметнинг номи иккинчисига муайян ўхшашлик асосида қўчирилган. Бу лингвистик метафорадир.

Маълумки, адабиётшуносликда ҳам метафора ҳақида сўз юритилади. Бадиий адабиётдаги метафора тил метафорасидан ўхшатишнинг усулига кўра фарқланади. Бадиий метафорада предметлар орасидаги ўхшашлик бевосита (шаклан) эмас, балки улардаги ранг, характер ва хусусиятлар асосида амалга ошади. Шунга кўра экспрессивликка, эмоционалликка эришилади. Масалан: Қора кучларнинг шиддатли ҳамласини енгмоқ учун мардлик, жасоратнинг ўзигина кифоя қилмасди (Ч.Айтматов). Хой, бўрилар, сўзларингдан қайт...(Хамза). Бу гаплардаги қора кучлар ва бўрилар душман ва бойлар деб аталувчи тушунчанинг доимий номи эмас. Шу ўринда проф. С.Усмоновнинг лингвистик ва бадиий метафоранинг ўзаро фарқланиши ҳақидаги фикрини келтириш ўринлидир.

“Бадиий адабиётда метафора ўхшатишнинг қисқарган формаси бўлиб, предметнинг номи вазифасини бажармайди. Чунки бунда сўз шу нутқий парчада илгари ҳеч қандай англатмаган предмет ёки ҳодисани англатади.

Чунки бундай метафора умумхалқ тилига хос, бадиий метафора эса ёзувчининг индивидуал приёмига хосдир”⁴. Тилшунос Б.Умурқулов ҳам ушбу фикрга қўшилган ҳолда бадиий метафорага шундай изоҳ беради: “Бадиий метафора - образли, ифодали, таъсирчан восита. У бадиий нутқнинг таъсирчанлигини, образлилигини таъминловчи усул ҳисобланади. Шунга кўра, бадиий метафора бадиий тасвир воситаси сифатида, стилистик мақсадда кўчма маънода қўлланган бўлиб, стилистик функция бажаради. Бадиий текстдан ташқарида метафорик маъно ифодаланган сўз предметнинг номи бўлиб, номинатив функцияда қолаверади”.⁵

Бадиий метафора турлича манбаларда тузулишига кўра ҳар хил номланади: Лексик ва бирикмали метафора⁶, бир составли ва икки составли метафора⁷ ва б.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review) Проф. Р.Қўнғуров поэзияда учрайдиган метафораларни тузилишига кўра иккига бўлади: 1. Содда метафора. 2. Кенгайган метафора.⁸ Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиевлар метафорага қўйидагича ёндашадилар: “Метафора тузилишига кўра икки хил:

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М., 1981. 285-бет

⁴ Усмонов С. Метафора. ЎТА. – 1964. N 4. 34-бет.

⁵ Умурқулов Б. Поэтик метафора ва унинг шеърини нутқдаги аҳамияти. ЎТА. 1980. N 6. -35-36-бетлар.

⁶ Қаранг:Сб. Введение в литературоведение. –М., 1976.-С. 249

⁷ Яна қаранг:Долинин К.А. Стилистика французского языка. –Л., 1978.- С.

⁸ Қўнғуров Р.Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Т., 1977- 16-бет.

содда, кенгайган. Содда метафора биргина сўздан ташкил топса, кенгайган метафора икки ёки ундан ортиқ сўзлардан тузилади. Масалан, гумбаз (осмон маъносида), илон (совуқ одам маъносида), арслон, лочин (кучли одам маъносида), тулки (маккор маъносида) каби содда: пўлат от, зангори кема (пахта териш машинаси), оқ олтин (пахта), зангори олов (газ), пўлат куш (самолёт) каби метафоралар эса кенгайган метафорадир”⁹.

Тадқиқот методологияси (Research methodology) Бизнингча, муаллифларнинг бадиий метафорага берган бу изоҳи юқорида қайд этилган олимларнинг (С.Усмонов ва Б.Умуркуловлар назарда тутилмоқда) фикрига унчалик мос келмайди. Яъни бунда бадиий метафорани содда, парафразаларни (тасвирий ифодаларни) эса кенгайган метафора деб тушунтирилади. Тўғри, парафразалар ҳам сўз маъносининг кўчиши (жумладан, метафора) орқали ҳосил бўлади. Аммо парафразаларда маъно кўчиши учун тасвирий объектининг аниқ бўлиши талаб этилади. Масалан, дала маликаси парафразасининг юзага келишида маккажўхори тасвирий объект ҳисобланади. Маккажўхори ҳақиқатдан ҳам дала ўсимлиги, у ўзига хос гўзал манзарага эга. Демак, парафразаларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, яъни улар ўзи номлаётган муайян сўз билан семантик алоқада бўлишидир. Метафорада бундай хусусият талаб қилинмайди.

Тилшунос А. Шомақсудов “Сўзнинг лексик маъно тараққиёти билан таниш бўлиш, уни англаш ва тушуна олиш умумхалқ тилида мавжуд бўлган ифодалаш воситаларини танлаш имконини беради, сўзни ўз ўрнида ишлата олишга ўргатади.”¹⁰, дейди. Бинобарин, ёшлик сўзига нисбатан умрнинг баҳори, тил сўзига нисбатан алоқа воситаси,¹¹ она сўзига нисбатан энг кечиримли зот, олимлар сўзига нисбатан илм заҳматкашлари тасвирий ифодаларининг яратилиши бевосита маъно тараққиёти (метафора) билан боғлиқдир.

Таъкидлаш лозимки, метафора билан парафразани бир хил ҳодиса деб тушуниш тўғри бўлмайди. Айтилганидек, метафора маъно кўчиш йўлларида бири бўлса, парафраза номи мавжуд предмет, ҳодиса, тушунчаларни бошқа жиҳатдан, инсонларга ҳали маълум бўлмаган хусусиятларидан келиб чиқиб тасвирлашдир. Агар метафорада бир предметнинг номи иккинчисига бевосита кўчирилса (ёғочнинг, узукнинг, булокнинг кўзи каби), парафразада бирор предмет, воқеа-ҳодисанинг белги, характер ва хусусиятлари тасвирлаш орқали кўчирилади. Яна шуни таъкидлашимиз лозимки, парафразаларда сўзнинг маъно кўчиши орқали таъсирчанлик, ранг-баранглик ва образлилик тушунчалари

⁹ Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубий асослари. –Т., 1992.

¹⁰ Шомақсудов А. Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари. –Т., 1985. –8-бет.

¹¹ Усмонов С. Метафора. ЎТА. – 1964. N 4. 36-бет.

пайдо бўлади. Масалан: Мамлакатимиз пойтахти бугунга келиб, у ислом маданияти ўлкасига айланади. (Туркистон). Дўстлар! Яшил бойликларимизни авайлиб асрайлик (Табиат). -Ҳали бери ўзбек футболда Роналдо, Месси ва Неймарларни яшил майдондаларда кўрамиз деб умид қилмаймиз (Спорт). Ушбу гапларда ислом маданияти Тошкентга, яшил бойлик кенг маънодаги ўсимликларга, яшил майдон эса футбол майдони (стадиони)га нисбатан қўлланган. Демак, бунда маъно кўчишининг метафора усули орқали параразалар ҳосил бўлди. Шу билан бирга сўздаги айрим “туғма” хусусиятлар ҳам биринчи планга чиқади. Масалан, илм калити, кумуш тола каби парафразаларда тасвирий объектлар китоб ва пилла(курти)дир. Уларни тасвирлаб бериш учун ҳар бирига иккитадан предмет восита қилиб олинмоқда: китобни тасвирлаш учун илм ва калит отларидан фойдаланмоқда. Аммо бунда калит рамзий маънони англатади. Агар илм ёпиқ бино деб тасавур қилинса, китоб унга калитлик вазифасини ўтайди. Яъни мано кўчишининг метафора усулидагидек илм билан қулфланган бино қиёсланади. Қулфланган бинога калит орқали кирилади, илм билан китоб орқали танишилади. Пиллани тасвирлаш учун эса кумуш ва тола аниқ отларидан фойдаланилади. Бу парафраза эса кумуш сўзи рамзий маънога эга. Бунда пилла куртидан ҳосил бўлган толанингнинг ранги кумуш (метал)нинг рангига ўхшатилади. Тола эса пилла сўзининг семаларидан бири. Айтилганидек, парафразаларнинг юзага келишида муайян сўзнинг маълум семалари (нутқ талаби билан) жонлантирилади. Демак, метафора усули билан юзага келган парафразалар орқали ҳам муайян сўзларнинг кадр-қиммати оширилади.

Демак, парафразаларда тасвирлаш учун аниқ объектнинг бўлиши шарт. Агар бундай талабга амал қилинмаса, унинг мезонларидан келиб чиқилмаса, у ҳолда яратилган тасвирий ифодалар унчалик ишонарли чиқмайди. Метафораларда эса бу нарса талаб қилинмайди.

Таҳлил натижалари (Results of analyse) Метонимия грекча сўз бўлиб, бошқа ном бериш деган маънони билдиради.¹² Яъни “Нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги асосида бир предмет номи билан иккинчисини ифода этишдир”¹³. Бунда икки предмет ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик бўлмайди. Масалан, дастурхон - бирор материалдан тикилган, устига ноз - неъмат қўйилувчи мато, буюм, дастурхон- ноз-неъмат, озиқ-овқат - дастурхонга қаранг мисолида берилади. Ноз-неъмат билан у қўйиладиган буюм ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд. Уларнинг бири иккинчисиз ишлатилмайди. Аниқроғи, олдин дастурхон солинади, сўнгра устига ноз-неъмат қўйилади. Шунга кўра ноз-неъматга дастурхон номи кўчирилган. Демак, ўзаро бир-бирига боғлиқ

¹² Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. - Т., 1992. -70-бет

¹³ Абдурахмонов Х., Рафиев А., Шодмонкулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. -Т., 1992. -70-бет.

предметлардан бири иккинчисининг номи билан қайта номланипти. Шу жиҳатдан - қайта номланишга кўра метонимия ҳодисаси ҳам парафразага ўхшаб кетади. Аммо улар номланишнинг моҳияти жиҳатдан ўзаро фарқланади. Бу фарқлар қўйидагилар: Биринчидан, метонимия бир предметнинг номи билан иккинчиси аталади. Парафразаларда эса бир предметнинг муайян номи бўлса ҳам, шу предметнинг моҳиятини чуқурроқ кўрсатадиган яна бошқа ном берилади. Иккинчидан, метонимия иштирок этувчи предметлар ўзаро боғлиқ, аммо парафразаларда эса бор предметни бошқача номлашда фойдаланаётган предметнинг бир-бири билан ҳеч қандай боғлиқлиги йўқ. Учинчидан, метонимияда бир предметнинг номи иккинчисига тўғридан-тўғри кўчирилади. Парафразалар эса предметга қайта ном берилаётганда, ном тўғридан-тўғри кўчирилмайди, балки тасвириёт кўрсатиш, изоҳлаш орқали берилади. Тўртинчидан, метонимияда эллипсислик хусусият, яъни тушунчаларнинг боғлиқлиги жиҳатидан сўзлар атайин тушуриб қолдирилади (масалан, Ойбекнинг “Навоий” асарини ўқидим дейиш ўрнига Навоийни ўқидим каби). Парафразаларда бундай хусусият кузатилмайди. Бешинчидан, метонимиядаги ўзаро боғлиқлик ҳар доим икки аъзодан ташкил топади. Парафразаларда иккинчи аъзо эмас, балки тасвирий ифода биринчи планга чиқади, тасвирланган нарсаси (сўз) тушурилиб қолдирилади. Демак, парафразаларда тасвирланаётган предмет ана шу иккинчи ном орқали идрок қилинади: Садриддин Айний ўрнига "Қуллар" романининг муаллифи, Ойбек ўрнига “Навоий” романининг муаллифи, пахтакорлар ўрнига оқ олтин ижодкорлари, барча дала ишчилари ўрнига дала меҳнаткашлари ва бошқалар.

Хулоса (Conclusion) Парафразалар маъно кўчиш йўлининг метонимия усулида ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Маълумки, кўчимлар, яъни ҳосила маъно кўпинча интерпретацияга мойил бўлади. Масалан, рақс маликаси парафразаси Мукаррама Турғунбоевнинг таланти асосида юзага келган тасвирий номдир. Мукаррама Турғунбоева раққоса бўлганлиги учун рақс тушунчаси билан бевосита боғлиқ. Шу боғлиқлик асосида рақс маликаси деган номга сазовор бўлган. У раққосалик санъатини мукаммал эгаллаб, ўзининг чиройли, нафис ҳаракатлари билан томошабин ҳурматига сазовор бўла олган. Шунга кўра раққосага рақс маликаси деган тасвирий ном берилган. Аммо бу ном тўғридан-тўғри эмас, балки сўзнинг иккиламчи интерпретацияси ни воқелантирган ҳолда, аниқроғи, маъно кўчишининг метонимия усули билан ҳосил бўлган. Натижада тасвирий ва таъсирийликка асосланган парафраза вужудга келган. Шунинг ҳам айтиш лозимки, метонимияда сўз маъноси матнда аниқланади. Масалан, “Қуш тили” устида завқ билан ишлади (Ойбек), жумласидаги "Қуш тили" китобнинг номи. Бунда асар ёки китоб ўрнига "Қуш тили" деб фақат унинг номи қўлланган. Навоий билан "Қуш тили" тушунчалари бир-бири билан боғлиқ

бўлса-да, кенг омма учун "Қуш тили" бирикмаси ноаниқ бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун матн келтирилса, "Қуш тили" нинг асар номи эканлиги ойдинлашади.

Параразалар ўзлари тасвирлаётган предмет номи билан ёнма-ён келиши мумкин. Бунда тасвирий изоҳланаётган сўзнинг янада таъсир кучи ошади. Масалан: Биз шу андишалардан келиб чиқиб, қўлга қалам олдик. Бу иш жила бўлса ҳам миллатимиз отаси, улуғ Амир Темурнинг ҳоқи пойи бўлган, қадами етган жойлар ҳақида йўқлов бўлар (Ўзб. ад-ти ва санъ,). Бу мисолдаги миллатимиз отаси парафразасининг маъносини Амир Темур, ҳоқи пойи парафразасини қадам етган сўз ва бирикмалари ойдинлаштиради. Аммо айтилган вақтда парафразалар кўпинча ўзлари тасвирлаётган предмет номисиз қўлланади. Бундай ҳолларда контекст асосий роль ўйнайди. Киёсланг:Бугунги кунда Озодлик ороли ҳам парокандаликка юз тутмоқда(Туркистон), Галдаги Озодлик ороли Куба республикасининг тасвирий ифодасидир. Бунда тасвирланаётган сўзнинг асл номи эса берилмаган. Шунга қарамадан Озодлик ороли парафразаси қайси жойга нисбатан қўлланаётганлиги аниқ бўлиб турибди.

Парафразаларда метонимияга нисбатан таъсирчанлик, бадиийлик кучли бўлади. Ҳатто парафразаларнинг "бўёқдорлиги" матндан ташқарида ҳам яққол сезилиб туради. Масалан: Куба - озодлик ороли, Ҳиндистон-қўшиқ ва рақслар мамлакати, Ўзбекистон - алломалар юрти ёки оқ олтин диёри, тарбиячи - боғча опа ва б.

Таъкидлаш керакки, метонимияда қайта номлаш икки предметнинг ўзаро боғлиқлиги асосида юз беради. Парафразаларда эса бундай боғлиқлик тасвирий усулда талаб қилинади.

Хуллас, парафраза ҳодисаси кўчим асосида юзага келадиган нутқ ҳодисаси бўлиб, у муайян бир сўзнинг функционал-семантик синонимияси, аниқроғи, сўзнинг иккиламчи интерпретациясидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмонов Х., Рафиев А., Шодмонқулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. -Т., 1992.
2. Шомақсудов А. Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ, Ўзбек тили стилистикаси- Т., 1981.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - М., 1981.
4. Умурқулов Б. Поэтик метафора ва унинг шеърдаги аҳамияти.ЎТА. 1980.
5. Долинин К.А. Стилистика французского языка. -Л., 1978.
6. Қўнғуров Р.Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Т., 1977

7. Қўнғуров Р. , Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубий асослари. -Т., 1992.
8. Шомақсудов А. Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари.-Т., 1985.
9. Усмонов С. Метафора. УТА. - 1964.